

Kuruluştan Tanzimât'a Osmanlıca İlmihaller*

Adem YILDIRIM*

Dr. Öğretim Üyesi, Kırıkkale Üniversitesi, İslâmi İlimler Fakültesi, Fıkıh Anabilim

Dalı

Assistant Professor, Kırıkkale Univ., Faculty of İslamic Sciences, Department of
Islamic Law

Kırıkkale, Turkey

ademyildirim@hotmail.com

ORCID ID : 0000-0002-7020-8099

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types: Arařtırma Makalesi / Research Article

Geliř Tarihi / Received: 31. 05. 2019

Kabul Tarihi / Accepted: 20. 06. 2019

Yayın Tarihi / Published: 05. 07. 2019

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Haziran/ June

Cilt / Volume: 4

Sayı / Issue: 7

Sayfa / Pages: 30–48

Atıf / Cite as: Yıldırım, Adem. "Kuruluştan Tanzimât'a Osmanlıca İlmihaller".
Kalemname 4 / 7 (Temmuz 2019): 30–48.

İntihal / Plagiarism: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal
içermedięi teyit edildi. / This article has been reviewed by at least two referees and
scanned via a plagiarism software.

Copyright © Published by Kırıkkale Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi / Kirikkale
University, Faculty of Islamic Sciences, Kirikkale, Turkey. All rights reserved.

www.dergipark.gov.tr/kalemname

*Bu makale, 27 Nisan 2016 tarihinde *Bütün Yönleriyle Osmanlıca ve Mirası Uluslararası Sempozyumu*'nda sunulan tebliğden geliştirilerek hazırlanmıştır.

Öz:

Bu çalışma, kuruluşundan Tanzimat'a kadar geçen süre içerisinde Osmanlı coğrafyasında te'lif edilen ilmihal kitaplarını konu edinmektedir. İslam hukuk literatüründe müstakil bir tür olarak değerlendirilen ilmihal kitapları, inanç, ibadet esasları ve ahlak esasları gibi konularda toplumun ihtiyaç duyduğu temel bilgiler vermektedir. Arapça'dan Türkçe'ye çeviri ile başlayan ilmihal geleneği tarihi süreç içerisinde çok sayıda Türkçe eserin tel'if edilmesiyle birlikte bu konuda önemli bir boşluğu doldurmuştur. Bu çalışmada Osmanlı coğrafyasında te'lif edilen ilmihallerin müellifleri ve kitap içerikleri hakkında bilgiler verilmekte, yer yer toplumun ihtiyaçları ile ilmihallerin yazılış amaçları arasında karşılaştırmalar yapılmaktadır. Diğer taraftan çeşitlilik açısından ilmihallerin birbirinden farklılıkları örneklendirilmektedir. Anadolu Türkçesiyle yazılmış *Kitab-ı Güzîde*, ilmihal alanında yazılmış en eski kitap olma özelliğini taşımaktadır. İlmihallerin yazımında tek bir fakihin görüşü ile yetinilmemiştir. Örneğin, Ebu Hanife'nin fikhî görüşleri temel alınarak yazılan *Kitâb-ı Gunya*'da yer yer İmam Muhammed ve Ebu Yusuf'un, İmam Züfer ve İmam Şâfiî'nin içtihatlarına da değinilmiştir. Bazı ilmihaller yazıldığı şekliyle ilim dünyasında varlığını korumuşken diğer bazıları üzerine şerhler yazılmıştır. Birgivi'nin yazdığı *Risâle-i Birgivi* bu türün örnekleri arasında sayılabilir.

Anahtar Kelimeler: İslam, Fıkıh, Hukuk, İlmihal, Osmanlıca

Ottoman Turkish Catechisms (From its Foundation to Tanzimat Period)

Abstract:

This study deals with the catechism books which have been published in Ottoman geography in the period from its foundation to the Tanzimat. Islamic jurisprudence books, which are considered to have a great importance in the literature, provide the basic information needed by society on the subject of faith, the principles of worship and the principles of morality. The ilmihal (catechism) tradition, which started with translation from Arabic to Turkish, has filled an important gap in this issue with the translation of many Turkish works in the historical process. In this study, it is given information about the authors

and the contents of books and some comparisons are made among the aims of the writing of the scholars and between the needs of the society in the Ottoman geography. On the other hand, in terms of diversity, the differences of the catechisms are exemplified. Here, the book written in Anatolian Turkish, *Kitab-ı Güzîde* is the oldest book written in the catechism field. In the writing of the catechisms, the opinions of a single Faqih were not taken into consideration. For example, the jurisprudences of Imam Muhammad Abu Yusuf, Imam Züfer and Imam Shafi in the *Kitâb-ı Gunya*, which are written on the basis of the Fiqh opinions of Abu Hanifa, are also mentioned. While some of the catechisms preserved their existence in the world of Fıqh as written, some others were written on the commentary. The *Risâle-i Birgivî* written by Birgivî is among the examples of this group.

Key Words: Islam, Fiqh, Law, Catechism, Ottoman language

Giriş:

İlim ve hâl sözcüklerinin terkiibinden oluşan *ilmihal* (ilm-i hâl), terim olarak *dini bilgi ve bunun günlük hayata yansımaları bakımından bütün Müslümanların bireysel ve toplumsal hayatlarında ihtiyaç hissettikleri itikâdi, ameli ve ahlâkî temel dînî bilgiler anlamına gelmektedir.*

Müslümanların dini hayatlarında vazgeçilmez bir yer tutan *ilmihal* türü eserler fıkıh literatürünün önemli bir parçasını oluşturmaktadır. İlmihallere geçmeden önce fıkıh, fıkıh literatürünü oluşturan unsurlar ve bunlar içerisinde ilmihallerin konumunu ifade etmek yerinde olacaktır. *İyice anlamak, derinlemesine kavramak, ayrıntılı bir şekilde bilmek* anlamlarına gelen fıkıh sözcüğü ıstılahta, *İslam'ın birey ve toplum hayatına yönelik dînî-hukukî hükümlerini bilmek* anlamına gelmektedir. Bir ilim dalını ifade etmek üzere *Fıkıh, tafsîlî delillerden istinbât edilen şer'î amelî hükümlere ilişkin bilgiler bütünü* şeklinde tarif edilmektedir.¹

Mezheplere ait fikhî hükümlerin ayrıntılı olarak incelendiği *Füru-i Fıkıh* türü eserler, şer'î kaynakları anlama ve onlardan hüküm çıkarma yöntemlerini inceleyen *Usûl-i Fıkıh* türü eserler, müellifin kendi zamanında meydana gelen konuları içeren, mezhep içindeki mevcut içtihatlardan birini tercih eden ve soru-cevap şeklinde yazılan *Fetvâ* türü eserler, kamu hukuku konularını kapsayan *Ahkam-ı Sultaniye* türü eserler, devletin mâlî düzeni, gelir ve vergilerini

¹ Ahmet Yaman, Halit Çalış, *İslam Hukukuna Giriş*, (İstanbul: İFAV Yayınları, 2015) 18-19.

konu edinen *Harâc-Emvâl* türü eserler, fıkha dair genel prensip ve teorilerin yer aldığı *Kavâid* türü eserler, birbirine benzemekle birlikte hükümleri farklı olan fikhî meselelerin yer aldığı *Furûk* türü eserler, bir mezhebin görüşünü savunurken karşı görüşleri çürütmeye çalışan *Hilaf ve Hilâfiyât* türü eserler, İslam hukukçularının hayatlarını ve ilmi faaliyetlerini konu edinen *Tabakâtu'l-Fukahâ* türü eserler, yargılama usulü ve adliye teşkilatı gibi konuları inceleyen *Edebü'l-Kâdi* türü eserler, fûrû fıkıhla ilgili hükümlere kaynaklık eden ayetlerin tefsirini inceleyen *Ahkâmu'l-Kur'ân* türü eserler, miras hukuku konularını detaylı şekilde inceleyen *Ferâiz* türü eserler, çeşitli durumlarına göre müellifleri konu alan *Tabakât* (biyografi) türü eserler, uluslararası hukuk ve devletler hukukunu inceleyen *Siyer* türü eserler,² ve daha başka tür eserlerin tamamı fıkıh literatürünü oluşturan unsurlardan olup, *ilmihaller* bu türlerin bir cüz'ünü/parçasını oluşturmaktadır.

Fıkıh literatüründe ilmihallerin önemli ve işlevsel bir yeri vardır. Kendisine özgü yapısı olan ilmihaller akaid, ibadet esasları ve muâmelât alanından, Allah Rasulü'nün ve peygamberlerin hayatlarına, yeme-içme, giyim-kuşam ve aile hukukundan, genel görgü kuralları (âdâb-ı muâşeret) ve cihada kadar birçok alanda örnek ve özlü bilgiler içeren te'lif türleridir. İlmihallerin önemli bir özelliği psiko-sosyal ve tarihsel arka planlarının bulunmasıdır. İslam medeniyet tecrübesinde, belirli bir zaman diliminde ve coğrafyada yaşayan insanların aktüel dini bilgi ihtiyaçlarını karşılamaları genelde ilmihaller vasıtasıyla olmuştur. Tarihi süreçte ilmihal geleneği miladi onuncu yüzyıldan itibaren oluşmaya başlamış, daha sonraki dönemlerde hem konularının çeşitliliği hem de sayısal olarak miktarı artarak devam edegelmiştir.³ İslam toplumunda yaşayan insanların temel dini ve ahlaki bilgilere yönelik ihtiyacı, ilmihal kitaplarının sade ve basit bir üslupla yazılması sayesinde karşılanmıştır. Osmanlı toplumunda başlangıçta, Arapça yazılan fıkıh kitaplarına ilavelerle oluşturulan ilmihaller işlev görmüş, daha sonra bu kitaplardan Türkçe'ye tercüme edilenler ve Türkçe te'lif edilen kitaplar toplumdaki dini bilgi ihtiyacına cevap vermişlerdir. Diğer taraftan Osmanlıcanın bir ilim dili olup olmadığı yönündeki tartışmalara ilmihaller

² Alpaslan Alkış, "Literatür", *İslam Hukuk Başlangıcı*, Editör: Nuri Kahveci (İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 2018), 167-177.

³ Bkz., Adem Yıldırım, "Osmanlı Türkçesiyle Yazılan İlmihal Eserleri ve Muhteviyâtı (II) Tanzimât'tan Cumhuriyete Türkçe İlmihaller", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 46/9 (Ekim, 2016): 981-995.

zaviyesinden bakıldığında, Türkçe ilmi hallerin bu alana olumlu bir katkıları söz konusu olmuştur.

1. Osmanlı Döneminde (Kuruluş-Tanzimat Arası) Türkçe Telif Edilen İlmihaller

1.1. Kitâb-ı Güzîde Tercümesi

Kitab-ı Güzîde, Ebu Nars b. Tahir b. Muhammed es-Serahsî tarafından telif edilmiş, Mehmed b. Bâlî tarafından da XIV. Yüzyılda Anadolu Türkçesine aktarılmıştır. *Kitab-ı Güzîde* eski Anadolu Türkçesiyle yazılmış en eski kitaplardan biri olma özelliğine sahiptir. XIV. Yüzyılda Anadolu'da yaşayan Mehmed b. Bâlî hakkında fazlaca bir bilgi bulunmamaktadır. Eser *Güzîde*, *Güzîde Kitabı*, *Akâid-i İslâm* gibi isimlerle de anılmaktadır.⁴

Kitâb-ı Güzîde kırk altı bölümden (bâb) oluşmaktadır. Müellif tevhid, ma'rifetullah, muhabbetullah, mütâbeati's-sünne ve'l-cemâa konularını ilk dört bölümde işledikten sonra beşinci bölümde salât (namaz) konusunu işlemiştir. On ikinci bölümde zina, on beşinci bölümde faiz, yirminci bölümde ibâdetler, yirmi altıncı bölümde oruç, yirmi yedinci bölümde kaza namazı, kırk üçüncü bölümde ise vasiyyet konuları işlenmiştir. *Kitâb-ı Güzîde* sırf bir fıkıh veya ilmihal kitabı olmayıp konuları arasında ahlak ve mev'izaya dair birçok konu başlığı bulunmaktadır.⁵

Kütüphane kayıtları arasında *Kitâb-ı Güzîde*'nin Mehmed b. Bâlî'nin tercüme ettiği birçok yazma nüshasını görmek mümkündür. Te'lif, Kayıtlarda genelde *Kitâb-ı Güzîde* şeklinde isimlendirilmişken, Milli Kütüphane'de kayıtlı, hicri 1049 (m.1638) yılında istinsah edilmiş bir nüsha *Terceme-i Kitâb-ı Güzîde* şeklinde isimlendirilmiştir.⁷

1.2. Kitâb-ı Gunya

Kitâb-ı Gunya'nın I. Murat veya Beylikler döneminde yazıldığı veya tercüme edilmiş olduğu düşünülmektedir. Bununla birlikte eserin kim adına yazıldığı veya tercüme edildiği hususunda bilgi yoktur. Eserin başındaki bir ibareden işaretle eserin "İmam Kâdî" adında bir

⁴Melek Erdem, *Kitâb-ı Güzîde (76 a – 134 a) İnceleme-Metin-Sözlük*, (Yüksek Lisans Tezi, AÜ. Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı, 1992), 5.

⁵Erdem, *Kitâb-ı Güzîde*, 12-15.

⁶Konya Bölge Yazma Eserler Ktp., T. 957 (1549), Nr. 15 Hk 2169/1; Ankara Türk Dil Kurumu Ktp. Türkçe Yazmaları, T. 1194 (1780), Nr. Yz. A 302-2; İzmir Milli Ktp. Türkçe Yazmaları, T. 1106 (1695), Nr. 332/1.

⁷Ankara, Milli Ktp. Yazma Eserler Koleksiyonu, Müstensih, Osman b. Molla Mehmed, 06 Mil Yz A 6137.

kişi tarafından yazılmış veya tercüme edilmiş olduğu söylenebilir.⁸ Diğer taraftan kitabın seksen dokuz bölüm (bâb) üzere tertip edildiği anlaşılmaktadır. Eser tek nüsha olup, Bursa Eski Yazma ve Basma Eserler Kütüphanesi'nde 4006 numarada kayıtlıdır.

Kitâb-ı Gunya bâb'lar şeklinde hazırlanmış, mensur bir ilmihal/fıkıh kitabıdır. Ebu Hanife'nin (ö. 150/767) görüşleri esas alınarak te'lif edilen kitapta yeri geldikçe İmam Züfer (ö. 158/775), Ebu Yusuf (ö. 182/798), İmam Muhammed (ö. 189/805), İmam Şâfii'nin de (ö. 204/820) görüşlerine yer verilmiştir. Müellif kitabını, müslümanlara kendi dinlerinin kural ve kaidelerini öğretmek ve ahirete faydalı olma gayesiyle yazmıştır. Bununla birlikte adı geçen fıkıh imamlarının görüşlerine de yer vererek, okuyucunun ufkunu genişletmeye çalışmıştır.⁹

Kitâb-ı Gunya, hem eski Anadolu Türkçesi'nin ilk eserlerinden biri olması hem de ilk Türkçe ilmihal/fıkıh örneklerinden biri olması dolayısıyla üzerinde fazlaca durmayı hak eden bir eserdir. Bu sebeple *Kitâb-ı Gunya* muhtevası ile dönemin ilmihal konuları ve dini bilgi talebi konusunda okuyucusuna fikir vermektedir.

“Allah'ım kolaylaştır, zorlaştırma” duasıyla kitabına başlayan müellif, kitabı 89 bölüm (bâb) üzere oluşturduğunu söylemektedir. Eserde konular şu başlıklar altında incelenmektedir:

İlim Talebi, Ma'rifetullah, Temizlik, Sular Bahsi, Abdesti Bozan Şeyler, Mesh ve Teyemmüm, Namaz, Namaz Vakitleri, Namazın Mekruhları, Kıraat Miktarı, Namazda Caiz Olan ve Olmayan Şeyler, Hastanın Namazı, Sehiy Secdesi, Tilâvet Secdesi, Ölüünün Yıkanması, Cezane Namazı, Bayram Namazı, Teşrik Tekbîri, Cuma Namazı, Hayız, Nifas, Oruç, Orucun Vacibleri, Orucun Faziletleri, İtikaf, Fıtır Sadakası, Zekât, Öşür, Menâsiku'l-Hac.

Nikah, Nikahta Caiz Olmayan Şeyler, Mehir, Süt Emzirme, Nafaka, Ayrılıkta Çocuğun Durumu, İki Eşle Nikah, Talak (Boşama), Talâk-ı Ric'a, İddet, Talakla İlgili Durumlar, İ'lâ, Lian, Talakta Şaka, Ümmü'l-Veled, Zihar, Hunsu, Uyuşturucu, Hurmet, İçki, Avlanma, Hayvan Kesimi, Kurbanlık, Vedâ, Âriyet, Hudûd, Zina, İman ve Kefferat, Gasb, Şirket, Vakıf, Şehadet, Hîbe, Selem, Buyû' Sarf, İcâzet, Şuf'a, Lukata, Kısmet, Sulh, Cihad, İkraah, Vekâlet, Da'vâ,

⁸ Muzaffer Akkuş, *Kitâb-ı Gunya*, İnceleme-Metin-İndeks-Tıpkı Basım, (Ankara: Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları, 1995), 13-14.

⁹ Akkuş, *Kitâb-ı Gunya*, 14-15.

İkrah, Kefâlet, Havâle, Rehn, Muzârât, Cinâyât, Diyetler, Katl, Vasiyyet, Mevâriş, Asabe, Hîle, Kerâhet, Meyyit, Hukuk.¹⁰

Kitabın konu başlıklarından da anlaşıldığı üzere, *Kitâb-ı Gunya* içerdiği konuların çeşitliliği bakımından küçük hacimli bir fıkıh eseri olmakla birlikte, konuların kısa ve özlü şekilde ele alınması yönüyle ilmihal türü eserlere geçiş sürecinin önemli bir örneği sayılabilir.

1.3. İbn İsfendiyar Ebu'l-Hasani İsmail b. İbrahim (ö. 803/1400)'nin Te'lif Ettiği İlmihal

Hulviyât

İbn İsfendiyar Ebu'l-Hasan İsmail b. İbrahim'in kaleme aldığı *Hulviyât'* ta birinci bölüm Hz. Peygamber'e (sav) mütâbeat etmecliğın ve namazın fazîleti beyanında, ikinci bölüm namazın farziyyeti beyânında ve iman beyânında, üçüncü bölüm, namazın şartları beyânında, dördüncü bölüm, sular beyânında, beşinci bölüm kuyuya düşüp murdar eden nesnelere beyanında, altıncı bölüm, tahâretin farziyyeti beyânında, yedinci bölüm istincâ beyanında ve hayz ahkâmındadır. (Bu bâb üç fasıl üzerinedir) Fasl-ı evvel; İstincâ beyânındadır. Fasl-ı sâni; yara beyanındadır. Fasl-ı sâlis; hayz beyânındadır. Sekizinci bölüm, abdest beyânında, dokuzuncu bölüm, abdestin farzları ve sünnetleri ve edepleri keyfiyetleri beyânındadır. Onuncu bölüm, teyemmüm beyanındadır.

On birinci bölüm üç fasıl üzerinedir. Birinci fasıl mesh etmek beyanında, ikinci fasıl sâhib-i özrün meshi beyânında, üçüncü fasıl mesh beyânındadır. On ikinci bölüm abdest bozan nesnelere beyânındadır. Bu bölüm beş fasıl üzerinedir. Fasl-ı evvel; dübürden ve kubülden ve gayr-ı endâmlardan çıkıp abdest bozan murdar nesnelere beyânındadır. İkinci fasıl; namazda kahkaha ile gülmek ahkâmı beyânındadır. Üçüncü fasıl; uyku ahkâmı beyânındadır. Dördüncü fasıl; kusmuk ahkâmı beyânındadır. Beşinci fasıl; sâhib-i özür ahkâmı beyânındadır.

On üçüncü bölüm gusül beyânındadır. On dördüncü bölüm, neces olan nesnelere ve neces ile kılınan namazların ahkâmı beyânındadır. Bu bölüm üç fasıl üzerinedir. Fasl-ı evvel; neces olan nesnelere beyânındadır. İkinci fasıl; neces ile kılınan namazların ahkâmı

¹⁰ Akkuş, *Kitâb-ı Gunya*, 227- 402.

beyânındadır. Üçüncü fasıl; neces olan nesnelere ne vecihle pâk olduğunun beyânındadır. On beşinci bölüm erenlerde ve avratlarda (erkek ve kadınlarda) avret olan ve açılmasından günah hâsıl olup namazı fâsîd eden yerler beyânındadır.

On altıncı bölüm, namazın vakitleri beyânındadır ve bu bölüm iki fasıl üzerinedir. Evvelki fasıl; farîza namazların vakitleri beyânındadır. İkinci fasıl; evkât-ı mekrûhe beyânındadır. On yedinci bölüm ezan beyânındadır. On sekizinci bölüm ahkâm-ı mescid ve edepleri beyânındadır. On dokuzuncu bölüm, istikbâl-i kible beyânındadır. Yirminci bölüm namazın niyeti beyânında, yirmi birinci bölüm tekbir-i evvel beyânındadır. Yirmi ikinci bölüm sıfat-ı salât beyânındadır. Yirmi üçüncü bölüm, namazın kırâtı beyânındadır. Yirmi dördüncü bölüm hilel-i kırâat beyânında, yirmi beşinci bölüm sucûd beyânında, yirmi altıncı bölüm ka'de beyânında, yirmi yedinci bölüm namazın bâtını beyânında, yirmi sekizinci bölüm namazın vacipleri beyânında, yirmi dokuzuncu bölüm sünnetleri beyânında, otuzuncu bölüm namazın müstehapları beyânında, otuz birinci bölüm namazın edepleri beyânında, otuz ikinci bölüm secde-i sehiv beyânında, otuz üçüncü bölüm şek vâki olan namazların ahkâmı beyânında, otuz dördüncü bölüm binâ beyânında, otuz beşinci bölüm namazda mekrûh olan namazlar beyânındadır.

Otuz altıncı bölüm menhiyyât beyânında, otuz yedinci bölüm namazın içinde iken öldürülmesi mübah olan nesnelere beyânında, otuz sekizinci bölüm namazı fasîd eden ve etmeyen beyânında, otuz dokuzuncu bölüm imâmet beyânında, kırkıncı bölüm iktidâ beyânında, kırk birinci bölüm, muhâzât beyânında, kırk ikinci bölüm secde-i tilâvet beyânındadır. Kırk üçüncü bölüm salât-ı mesbûkun ahkâmı beyânında, kırk dördüncü bölüm hasta namazının ahkâmı beyânında, kırk beşinci bölüm salât-ı misâfir üzere kılınan namazın beyânında, kırk altıncı bölüm tertib namazı ve kazâ-i fevâyt beyânında, kırk yedinci bölüm, idrâk-i farîza ve kazâ-i sünen beyânındadır.

Kırk sekizinci bölüm fazîlet-i cum'a beyânında, kırk dokuzuncu bölüm şerâit-i cum'a beyânında, ellinci bölüm bayram namazı beyânında, elli birinci bölüm sadaka-i fıtır beyânında, elli ikinci bölüm kurban beyânında, elli üçüncü bölüm tekbir-i teşrîk beyânında, elli dördüncü bölüm Hz. Peygamber'den ve ulemâdan ve meşâyihinden mervî olan nâfile namazların fazileti beyânında, elli sekizinci bölüm, salât-ı kûsûf beyânında, elli dokuzuncu

bölüm salât-ı istiskâ beyânında, altmışıncı bölüm Kâbe'de kılınan beyânında, altmış birinci bölüm ümmî namazının ahkâmı beyânında, altmış ikinci bölüm salât-ı havf beyanındadır.

Altmış üçüncü bölüm ahkâm-ı şehid beyanında, altmış dördüncü bölüm ahkâm-ı cenâze beyanındadır. Bu bölüm altı fasıl üzeredir. Fasl-ı evvel telkîn-i iman beyânında, fasl-ı sâni gasl beyânında, fasl-ı sâlis kefen beyânında, fasl-ı râbi' salât-ı cenâze beyânında, fasl-ı hâmis mesâil-i kabir beyânında, fasl-ı sâdis mekâbir üzerinde okunacak Rasulullah'tan (sav) mervî olunan duâlar beyânındadır.

Altmış beşinci bölüm nezir beyânında, altmış altıncı bölüm tesbih ve tehlîl beyânında, altmış yedinci bölüm zekât beyânında, altmış sekizinci bölüm zekâtı kime vermek beyânında, altmış dokuzuncu bölüm deve zekâtı beyânında, yetmişinci bölüm sığır zekâtı beyânında, yetmiş birinci bölüm koyun zekâtı beyânında, yetmiş ikinci bölüm oşür beyânında, yetmiş üçüncü bölüm zekâtın esrârı beyânında, yetmiş dördüncü bölüm savm beyânında, yetmiş beşinci bölüm oruca ziyân nesnelere beyânında, yetmiş altıncı bölüm orucun hakikati ve sırrı beyânında, yetmiş yedinci bölüm hac beyânındadır. Eser yüz yetmiş bir sayfadan müteşekkildir.¹¹

Konu başlıkları ve eserin içeriği incelendiğinde 13. yüzyıl gibi ilmihal geleneğinin henüz oluşmaya başladığı bir dönemde *Hulviyât*'ın, ilmihal türü eserlerin güzel bir örneğini oluşturduğu söylenebilir.

1.4. Kutbüddin İznikî (ö. 821/1418)'nin Te'lîf Ettiği İlmihaller

1.4.1. Mukaddime

Kutbüddin İznikî, Türkçe ilmihal geleneğinin ilk örneklerinden olan *Mukaddime* isimli eserinde namaz, oruç, hac, zekât gibi ibadet konularını Hanefi mezhebine göre işlemiş ayrıca eserinde inanç ve ahlaka dair meselelere de yer vermiştir.¹²

¹¹ İbn İsfendiyar, *Hulviyât*, İstanbul B.B. Kitaplığı, Yer Nr. 297.4 İSF 297.4 İSF 1, Demirbaş Nr. MC_Yz_O.000109.

¹² Reşat Öngören, "Kutbüddin İznikî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2002), 26: 485.

1.4.2. *Râhatü'l-Kulûb*

Kutbüddin İznikî'nin kaleme aldığı *Râhatü'l-Kulûb*, farz olan ilmin tâyinine ve ilmihal tahsilinin farz olmasına dair Türkçe te'lif ettiği eseridir.¹³ Eserin farklı kütüphanelerde tespit ettiğimiz yazmaları mevcuttur.¹⁴

1.5. *el-İkdü's-Semîn ve'l-Akdü'l-Yemîn (Kutbuddin zâde, ö. 885/1480)*

İznik'te doğan Mehmed b. Mevlâ Kutbüddin İznikî, babası Kutbüddin İznikî'ye nispetle Kutbuddin zâde ismiyle tanınmıştır. *El-İkdüs's-Semîn ve'l-Akdü'l-Yemîn* isimli Türkçe ilmihal eser kendisine nispet edilmektedir.¹⁵

1.6. *Lutfi Paşa b. Abd el-Mu'în (ö.970/1563)'in Te'lîf Ettiği İlmihaller*

Lutfi Paşa, Arnavut kökenli bir devşirme olarak II. Bayezid zamanında saraya alınıp Enderun'da iyi bir eğitim görmüştür. Kanûnî Sultan Süleyman zamanında taşradaki sancak beyliği ve beylerbeyi, sonrasında vezâreti ve iki yıla yakın devam eden sadâreti sırasında önemli görevler üstlenmiştir.¹⁶ Devlet adamlığı yanında tarihçiliği ve şairliği de olan Lutfi Paşa'nın ilmihal türünden üç eseri mevcut olup bunlar yazma eserler arasında yer almaktadırlar. Bu eserler iman ve ibâdete dair Türkçe ilmihal mahiyetindeki te'liflerdir.

(1). *Zübdetü'l-Mesâil fî'l-İtikâd ve'l-İbâdât*¹⁷

(2). *Tuhfetü'Tâlibîn*¹⁸

(3). *Risâle-i İlm-i Hâl*¹⁹

Lutfi Paşa'nın *Âsafnâme*²⁰, *Kânunname-i Osmânî*, *Tevârîh-u Osmânî*²¹ gibi meşhur eserlerinin yanı sıra daha birçok Arapça te'lifâtı da bulunmaktadır.²²

¹³ Bursalı Mehmed Tahir Efendi, *Osmanlı Müellifleri*, Tercüme: A. Fikri Yavuz, İsmail Özen (İstanbul: Meral Yayınevi, ty), 134.

¹⁴ Kastamonu İlk Halk Ktp. Nr. 37 Hk 2758; Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu, Nr. 06 Mil Yz A 7308; İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Ktp. Nr. 297.5

¹⁵ Recep Cici, *Osmanlı Dönemi İslam Hukuku Çalışmaları*, (Bursa: Arasta Yayınları, 2001), 75.

¹⁶ Mehmet İspirli, "Lutfi Paşa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2003), 27: 234-235.

¹⁷ Konya bölge yazma eserler kütüphanesi, nr. 15 Hk 2212/2; Beyazıt Devlet Kitaplığı 1985 nolu kayıt.

¹⁸ Süleymaniye (Fatih) Kütüphanesi, nr. 951.

¹⁹ Bosna-Hersek Gazi Hüsrev Kütüphanesi Türkçe Yazmaları, nr. R-6140/1

²⁰ Osmanlı teşkilâtına dair olan bu risale, Osmanlıda te'lif edilen siyâsetnâme türünün ilk örneklerinden biri olarak kabul edilmektedir. (İspirli, "Lutfi Paşa", 235.)

²¹ Avusturma Milli Kütüphanesi Türkçe Yazmaları, H.O. 17 a.

²² Lutfi Paşa'nın Arapça te'lif ettiği eserler şu şekildedir:

el-Kunûz fî Fetâifî'r-Rumûz fî'l-Ahâdîsî'l-erbâîn, Risâle fî Tashîhî'n-niyyeti ve'l-amelü bihâ, Risâle fî takrîrî'l-ervâh eyne Yesîrûne izâ haracû min hâzihî'l- ecsâd, Risâle fî takrîr-i men ehabbe'l-likâe ve men kerihuhu, Risâle fî takrîrî'ş-şühedâ ve mâ yetealleku bi

1.7. Mehmed b. Pîr Ali Birgivi (ö.981/1573)'nin Te'lif Ettiği İlmihaller

1.7.1. Vasiyyetnâme (Risâle-i Birgivi)

Risâle-i Birgivi diye de bilinen *Vasiyyetnâme*, derli toplu bir Türkçe ilmihal kitabıdır.²³

Kitap yüz altmış dokuz sayfadan müteşekkildir.²⁴ Kitabın konu başlıkları şu şekildedir:

Sıfat-ı selbiye, sıfat-ı subûtiyye, melâike, Allah'ın kitapları, Allah'ın Rasulleri, Hz. Muhammed (sav), mîrac, Hz. Peygamber'in zevceleri, ve evlatları, kerâmet-i evliyâ, Ebu Bekir, Ömer, Osman, Ali (ra), kabir azabı, kıyamet alametleri, kıyamet, mîzân, sırat, havz, cennet ve cehennem, kaza ve kader, iman ve İslam, mezhebin açıklanması, farzın açıklanması, vacibin açıklanması, mübahın açıklanması, haramın açıklanması, mekruhun açıklanması, sünnetin açıklanması, müstehabın açıklanması.

Ahlak konularını da içeren eser şu başlıklarla devam etmektedir: Yerilen ahlak, övülen ahlak, takva, gözün afetleri, elin afetleri, karnın afetleri, fercin afetleri, ayağın afetleri, dilin afetleri, küfrün afetleri, küfür lafızları, ahiret yolcusunun vasiyetleri, ölüme yakın kişiye müteallik vasiyetler, iskâti's-salât, tekfin, ölünün yıkanması, cenaze namazı, kabirde okunacak şeyler, oruç ve yemin kefareti, telkin, istinca, abdestin farzları, abdestin sünnetleri, abdestin mekruhları, abdesti bozan şeyler, guslün farzları, guslün sünnetleri, guslün mücipleri, namazın dışındaki farzlar, namazın içindeki farzları (namazın rükünleri), namazın vacipleri, namazın sünnetleri, namazın mekruhları, namazın müfsitleri, tahiyyat ve teşehhüt, senâ ve istiftâh.

umûri'l-âhire, Risâle fî hasâisi ehli's-sünne ve'l-cemâa, Risâle fî'l-firaki'd-dâlle (Çorum Hasan Paşa il halk kütüphanesi, nr. 19 Hk 1023/2), Risâle fî beyâni tashîh-i salâti'l-cum'a (Manisa il halk kütüphanesi, nr. 45 Ak Ze 1374/1), Risâle fî duhûli'l-hammâm vemâ yeteallequ bihâ ve'l-ihlizâbu ve taklîmu'l-ezâfir, Risâle fî beyâni metâ yenqatu ma'rifete'l-abdi minennâsi inde hâleti'l-mevti ve fî't-tevbeti ve beyaniha ve fî't-tâibi men huvu, Risâle fî takrîri'l-îdi ve'z-zebâhi ve fîmâ yehillu ve mâ lâ yehillu, Risâle fî beyâni'tedâvi ve'l-mesaîbi ve telkîni'l-meyyiti ve ma yestehibbu min ahvâli'-muhtedarîne inde'l-mevti, Risâle fî beyâni ef'âli'l-ibâd. (Bursalı Mehmed Tâhir, Osmanlı Müellifleri, III, 133-134.)

²³ Emrullah Yüksel, "Birgivi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992). 6: 193.

²⁴ Birgivi, *Vasiyyetname*, İstanbul B.B. Atatürk Kitaplığı, Yer Nr. 297.451 BİR 297.451 BİR 1218 H 1, Demirbaş Nr. Bel_Yz_K.001449/01.

1.7.2. Vasiyyetnâme (Risâle-i Birgivi) Üzerine Yapılan Şerhler

(1). Cevhere-i Behiyye-i Ahmediyye fî şerhi'l-Vasiyyeti'l-Muhammediyye

Birgivi'nin *Vasiyyetnamesi*, Kadızâde İstanbûlî Ahmed b. Muhammed Emîn (ö. 1197/1782) tarafından "*Cevhere-i Behiyye-i Ahmediyye fî Şerhi'l-Vasiyyeti'l-Muhammediyye*"²⁵ adıyla şerh edilmiştir. Diyanet İslam Ansiklopedisi "İlmihal"²⁶ maddesinde Kadızâde İstanbûlî'nin adı geçen eserinin müstakil bir ilmihal olduğu intibâı belirse de söz konusu eserin *Vasiyyetnâme* üzerine yapılmış şerh olduğu hem yazma nüshalardaki kayıtlarda²⁷ hem de madde yazarının makalesinde görülmektedir.²⁸

Hem muhteviyâtının zenginliği hem de Osmanlı toplumunda fertlerin ihtiyaç duyduğu dini bilgiler hususunda fikir vermesi sebebiyle *Cevhere-i Behiyye-i Ahmediyye fî Şerhi'l-Vasiyyeti'l-Muhammediyye* isimli eserin konu başlıklarını kitapta geçtiği şekliyle vermek istiyoruz. Buna göre kitabın konu başlıkları sıfat-ı selbiyye, sıfat-ı subûtiyye, Melâike, Kitâbullah, Rasûlullah, mîrac, ezvâc-ı Muhammed (sav) ve evlâduhu (Hz. Peygamber'in eşleri ve evlatları), kerâmet-i evliya, azâb-ı kabr, alâmât-ı kıyâmet, ye'cûc ve me'cûc, dâbbetü'l-arz, kıyâmet, mîzân, sırât, havz, cennet ve cehenem, kaza ve kader, îman ve İslam, din ve millet.

İmân-ı icmâlî, mukallidin imanı, mezhep, farz, vacib, mübah, haram, mekruh, sünnet, müstehab, ahlâk-ı zemmiyye, ahlâk-ı hamîde, takvâ, âfât-ı ayn, âfât-ı yed, âfât-ı batn, âfât-ı ferc, âfât-ı ricl, âfât-ı lisân, âfât-ı küfr, elfâz-ı küfr, ıskât-ı salât, hafr-i kabr, kefen ve gasl-i meyyit, salât-ü meyyit, kırât-ı ale'l kabr, keffâret-i yemîn, telkîn, zeyl-i vasâyâ, abdestin farzları, abdestin sünnetleri, abdestin mekruhları, abdesti bozanlar, guslün farzları, guslün sünnetleri, guslün mûcibleri, namazın dışarısında olan farzları, namazın içinde olan farzları, namazın vacibleri, namazın sünnetleri, namazın mekruhları, namazın müfsitleri, tahiyât,

²⁵ Milli Ktp, Yazmalar Koleksiyonu, 06 Mil Yz A 5436; Çorum Hasan Paşa İl Halk Ktp, 19 Hk 930.

²⁶ Hatice Arpağuş Kelpetin, "İlmihal", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22: 140.

²⁷ Cevheretü'l-behiyyeti'l-Ahmediyye fî şerhi'l-vasiyyeti'l-Muhammediyye, İstanbul Belediyesi Ktp, Yer Nr. 1255 H/1839, Demirbaş Nr. Bel_Osm_K.06776.

²⁸ Arpağuş, "Bir Telif Türü Olarak İlmihal", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 22/1 (2002): 53.

kunût, ahvâl-i hayz ve nifâstan oluşmaktadır.²⁹ Kitabın gününüz Türkçesine çevirisi de bulunmaktadır.³⁰

(2). Şerh-i Niyazi ala şerhi'l-Birgivî li'l-Konevî

İsmail Niyâzî'nin kaleme aldığı bu eser Birgivî'nin *Vasiyetname* adlı eserine Şeyh Ali Sadri el-Konevî'nin yaptığı şerhin şerhi/haşiyesidir. İsmail Niyâzî'nin bu hâşiyesi hacim itibariyle yoğun bir eser olup dört yüz yirmi sekiz sayfadan oluşmaktadır.³¹

1.7.3. *İnkâzü'l-Hâlikîn Tercemesi*

Birgivî, İslam muâmelât hukukuna dair Arapça olarak te'lif ettiği *İnkâzü'l-hâlikîn*³²'i yine kendisi Osmanlıca Türkçesine çevirerek *İnkâzü'l-hâlikîn tercemesi* ismini vermiştir. Eserin farklı kütüphanelerde birçok yazma nüshasının kaydı bulunmaktadır.³³

1.8. Vecdî Ahmed Efendi (ö.1070/1660)'nin Te'lif Ettiği İlmihal

Zübdetü'l-Kelâm fîmâ Yahtâcü İleyhi'l-Has ve'l-Âm

Eser İstanbullu Nakşîbendî tarikatına müntesip Vecdî Ahmed Efendi³⁴ tarafından hicri 1043 (m.1633) yılında Türkçe olarak kaleme alınmıştır.³⁵ *Zübdetü'l-Kelâm* on bölüm ve yetmiş üç fasıl üzerine tertip edilmiştir. Birinci bölüm akîde-i İslâmiye, ikinci bölüm fazîlet-i ilm, üçüncü bölüm tahâret, dördüncü bölüm salât, beşinci bölüm zekât, altıncı bölüm savm, yedinci bölüm hac, sekizinci bölüm kitap ve sünnete i'tisam ve Hz. Muhammed'e (sav) zat-ı umûrunda ihtirâz, dokuzuncu bölüm sayd ve zebâyih, onuncu bölüm ise hazar ve ibâha beyânındadır.³⁶

²⁹ *Cevheretü'l-behiyyeti'l-Ahmediyye fî şerhi'l-oasiyeti'l-Muhammediyye*, İstanbul Belediyesi Ktp, Yer Nr. 1255 H/1839, Demirbaş Nr. Bel_Osm_K.06776, fihrist kısmı.

³⁰ İmam Birgivî, *Birgivî Vasiyetnâmesi Kadızâde Şerhi*, Şerh: Ahmed Kadızâde, Sadeleştiren, Faruk Meyan (İstanbul: Bedir Yayınevi, 2015), 1-358.

³¹ İsmail Niyâzî, *Şerh-i Niyazi ala şerhi'l-Birgivî li'l-Konevî*, İstanbul B.B. Kitaplığı, Yer Nr. 297.411 BİR 297.411 BİR 1269 H/1852 1, Demirbaş Nr. OE_TK_00148.

³² *İnkâzü'l-Hâlikîn*'in birçok yazma nüshasından birkaçı şu şekildedir: Ankara Milli Ktp. Nr. 01 Hk 637/2; Konya Bölge Yazma Eserler Ktp. 32 Ulu 398/4; Erzurum İl Halk Ktp. 25 Hk 2042/3(a)

³³ Manisa İl Halk Ktp, Nr. 45 Hk 1233/9; Çorum Hasan Paşa İl Halk Ktp. Nr. 19 Hk 479/2; Ankara Milli Ktp. Nr.50 Or His 18/4.

³⁴ Bursalı Mehmed Tahir Efendi, *Osmanlı Müellifleri*, Tercüme: A. Fikri Yavuz, İsmail Özen (İstanbul: Meral Yayınevi, ty), 461.

³⁵ Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, 461.

³⁶ İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı, Belediye Yazmaları, Demirbaş nr. Bel_Yz_K.001434, Yer Nr. 297.451 297.451 1062 H 1

1.9. Ebü'l-Bekâ el-Kefevî (ö.1095/1684)'nin Te'lif Ettiği İlmihal

Kefe Müftüsü Şerif Musa Efendi'nin oğlu olan Ebü'l-Bekâ el-Kefevî, 1028 (m. 619)'de Kırım'da doğmuştur. Tahsilini Kırım'da tamamladıktan sonra burada uzun süre müftülük görevi ifa etmiş, ardından Birgi ve Filibe'de kadılık görevinde bulunmuştur. 1653-1655 yılları arasında sadrazamlık yapmış, hicri 1095'te (m. 1684) İstanbul'da vefat etmiştir.³⁷

Tuhfetü's-Şâhân

Ebü'l-Bekâ el-Kefevî *Tuhfetü's-şâhân*'ı ilmihal kitabı muhteviyâtında te'lif etmiştir. Kitabın fihristinde ve içeriğinde, bölümlere numara verilmeksizin toplamda kırk üç fasl'a (bölüm) ayrılarak konular işlenmiştir. "Ahkâmü'l-îman" ile başlayan fasıllar, "mukaddimetü's-salâh", "teyemmüm", "encâs", "el-kıyâm fi's-salâh", "el-kırâet-i fi's-salâh", "el-vâcibât-i fi's-salâh" gibi bölümlerle devam etmektedir.³⁸

Kitabın geneline bakıldığında içerisinde akâid, namaz, oruç, efâl-i mekellefîn, helâl ve haramlar, ahlâk ve âdâb, alışveriş, evlenme, ehl-i zimme, cihad, elfâz-ı küfür gibi konuların yer aldığı görülmektedir. Konuların çeşitli olmasına karşılık, zekât ve hac gibi bölümlerin kitapta yer almaması; bölüm geçişlerinin açıklıkla görülmemesi; konuların bölümlere ayrılırken yeknesaklık olmaması gibi hususlar ilk etapta göze çarpmaktadır. Kitabın farklı kütüphanelerde birden çok yazma nüshası mevcuttur.³⁹

1.10.el-Hâc Muhammed İbn Hasan'ın Te'lif Ettiği İlmihal

Mesâilü'l-Fıkhiyye (1170/1756)

el-Hâc Muhammed İbn Hasan'ın 1756 yılında te'lif ettiği *Mesâilü'l-Fıkhiyye* isimli ilmihalin konu başlıkları şu şekildedir:

Amentünün açıklaması, İslam'ın şartları, bâbu fî beyâni't-tahâre, bâbu istincâi's-sünneti, bâbu âdâbi'l-istincâ, bâbu mekrûhâti'l-istincâ, bâbu fî beyân yûcibu'l-gusl, bâbu farzi'l-gusl, bâbu sünneti'l-gusl, bâbu beyâni harâmi'l-gusl ve'l-mekrûhi, bâbu fî beyân şarti'l-vuzû', fî beyân-i farzi'l-vuzû', bâbu fî beyân-i süneni'l-vuzû', bâbu fî beyân-i fâideti'l-misvâk,

³⁷ Mahmut Erol Kılıç, "Fergâni", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12: 298.

³⁸ İstanbul Belediyesi Ktp, Demirbaş Nr. YRY_Osm_00203, Yer Nr. 297.411 KEF 297.411 KEF.

³⁹ Manisa İl Halk Ktp, istinsah t. 1115 (1702), Nr. 45 Hk 5859; Kastamonu İl Halk Ktp, Nr. 37 Hk 3735; Bursa İnebey Yazma Eserler Ktp, Nr. 16 Or 496; Ankara Türk Dil Kurumu Türkçe Yazmaları, İstinsah t. 1145 (1733), Yz. A 82

bâbu fî beyân-i müstehabbi'l-vuzû', bâbu mekrûhâtî'l-vuzû', bâbu fî beyân-i mefsedetî'l-vuzû', bâbu fî beyân-i aksâmi'l-vuzû'.

Bâbu fî beyân-i duhûli'l-câmi', fî beyân-i farzi's-salâh, bâbu fî beyân-i ta'dîli'l-erkân, bâbu fî beyân-i vucûbi's-salâh, bâbu fî beyân-i süneni's-salâh, bâbu fî beyân-i müstehabbi's-salâh, bâbu fî beyân-i kerâhiyyeti's-salâh, bâbu fî beyân-i mübâhâtî's-salâh, bâbu fî beyân-i müfsidi's-salâh, bâbu fî beyân-i edeb-i yevmi'l-cum'ah, bâbu fî beyân el-mes'elet-i fî hakki salâti'l-cum'ah, bâbu fî beyân el-mes'elet-i fî hakki salâti'l-î'yd, bâbu fî beyân el-mes'elet-i fî hakki salâti'l-vitr, bâbu fî beyân-i edâi's-salât-i fî vaktihâ, bâbu fî beyân el-mes'elet-i fî hakk-i salâti'l-müteallikat-i ile'l-imâm, bâbu fî beyân el-mes'eleti'l-muktedî, bâbu fî beyân mes'elet-i sucûdi's-sehv.

Bâbu fî beyân el-mes'elet-i fî hakki'l-ezân, bâbu fî beyâni'l-vuzû-i ve'l-mesh-i, bâbu fî beyâni'l-vakt-i ve vakti'l-mekrûhi, bâbu fî beyâni'l-müfsid-i ve'n-niyyeti, bâbu fî beyân-i sünneti'l-müekkedi, bâbu fî beyân-i sâhibu'l-uzri, bâbu fî beyân-i lâ tufsidu's-salâh, bâbu fî beyân lâ yelzimu sucudi's-sehvi, bâbu fî beyâni'l-meyyiti, bâbu fî beyâni'd-devr-i ve'r-raks-i, bâbu fî beyâni'l-hayz-i ve'n-nifâs, bâbu fî beyâni's-şîrk, ziyâu'l-kulûb, fî ma'rifeti kazâ ve kader.⁴⁰

Mesâilü'l-Fıkhiyye isimli bu eserin içerik ve eser ismine dikkat edildiğinde, kitabın konu başlıkları ve konuların özlü şekilde ele alınması itibariyle ilmihal türü eserlerin özelliklerini taşıdığı rahatlıkla söyleyebilirken, eserin *Mesâilü'l-Fıkhiyye* ismini taşıyor olması o dönemlerde ilmihal kavramının henüz yaygınlaşmadığı şeklinde yorumlanabilir.

1.11.Kadızzâde Şemseddin Ahmed b. Mehmed Emin'in Te'lif Ettiği İlmihal

Feraidü'l-fevaid fi beyani'l-akaid (1240/1824)

Kadızzâde Şemseddin Ahmed b. Mehmed Emin'in kaleme aldığı *Feraidü'l-Fevaid fi Beyani'l-Akaid* isimli kitap iki yüz yetmiş sekiz sayfadan müteşekkil olup akaid konularının işlendiği bir eserdir.

Kitabın muhteviyâtı şu konu başlıklarından oluşmaktadır: Şart ve cevâb-ı iman, ihtilâfât-ı bedîhî ve nazarî, îman-ı mukallid, hakikat ve mâhiyet, kâinat ve mahlûkât, sıfât-ı

⁴⁰ el-Hâc Muhammed İbn Hasan, *Mesâilü'l-Fıkhiyye*, 1-75.

maneviyye, esmâ-i hüsnâ, ism-i zü'l-celâl, makâm-ı sâni fî melâike, nev-u melâike, imam Fahreddîn, Cebrâil aleyhisselâm, Hârût ve Mârût, Kur'ân-ı sûre ve âyât, îmân bi'r-rusûl, ahkâm-ı şerîat-ı şerîfe, evsâf-ı peygamberân, peygamberân-i zikr-i kur'ân, havârik-i âdât, hasâis-i şerîfe.

Nüzûl-ü Cebrâil (as), enbiyâ-i kirâm (as), enbiyâ ve'l-mürselîn, kabûl-i İslâm-i sahâbe (ra), mübeşşerât bi'l-cenneh, îmân bi'l-yevmi'l-âhir, münker ve nekir, ihtilâfât-ı cesed, ihtilâf-ı rûh, er-ru'yâ fî ehl-i kubûr, alâmât-ı kıyâmet, haşr-i eczâ-i asliyye, el-ism fî yemi'l-kıyâme, şefâat-ı kübrâ, ümem-i sâlîfe ve gayruhû, Hz. Rabbü'l-Âlemîn, melâike-i müekkel-i kâtib, mîzân-i haşr, temsîl ve irşâd, ihtilâf-ı mekân-i cehennem, eshâb-i cehîm, mücerred-i duhûl-i cennet, dârü's-sevâb, derece-i cennet, refat-i derece-i cennet, ziyâfetillah, îmân-i bi'l-kazâ ve'l-kader, kader-i mütedevvira.⁴¹

İlmihal kitapları genel olarak akaid, ibadet ve ahlak konularını inceleyen kitap türleri olmalarına karşın bazen bu konuların kısmî olarak da ele alındığı görülebilir. *Feraidü'l-Fevaid fi Beyani'l-Akaid* isimli bu ilmihal eseri, ibadet ve ahlak konularına yer vermeksizin sadece akaid/inanç konularına yer vermiş olmasıyla bu türün güzel bir örneğini oluşturmaktadır.

Sonuç

Kuruluştan Tanzimat'a Osmanlı coğrafyasında Osmanlıca te'lif edilen ilmihal kitaplarının yazma ve matbu nüshalar ışığında ele alındığı bu çalışmada on altı Türkçe ilmihal kitap incelenmiştir. Bu kitaplardan çoğunun tüm konu başlıklarına yer verilirken, ulaşamadığımız az bir bölümünün içerik kısmı hakkında bilgi verilememiştir. İncelenen ilmihallerin bir kısmında temel inanç, ibadet ve ahlak konuları işlenmişken, diğer bir kısmının ilmihal boyutunu biraz daha aşarak orta hacimli bir fıkıh kitabı mahiyetinde yazıldığı görülmektedir. İncelenen örneklerden bazen de sadece akâid veya ibadet konularına yer verilerek konuların sınırlandırıldığı görülmektedir. Erken dönemlerde yazılan ilmihal kitaplarının isimlendirilmesinde "ilmihal" kavramı kullanılmamasına rağmen eserlerin konu başlıkları ve muhteviyatları itibariyle ilmihal türü eserler olduğu rahatlıkla söylenebilir.

⁴¹ Kadızâde Şemseddin Ahmed b. Mehmed Emin, *Feraidü'l-fevaid fi beyani'l-akaid*, İstanbul B.B. Kitaplığı, Yer Nr. 297.411 KAD 297.411 KAD, Demirbaş Nr. Bel_Osm_O.02499.

Birçok ilmihalin müellifinin bilindiği halde bazı ilmihallerin yazarlarının bilinmediği görülürken, halk arasında daha çok itibar gören bazı ilmihallerin bir veya birden fazla şerhlerinin yapılmış olması, ilmihallerin toplum nazarında gördüğü değerin bir göstergesi olarak ifade edilebilir. İlmihal kitaplarının halkın hemen her kesimi tarafından kolaylıkla okunup el altında bulundurulduğu dikkate alındığında, tespit edilen ilmihallerin yazma ve matbu nüsha sayılarının çokluğu anlaşılır bir durum olarak görülmektedir. Diğer taraftan Osmanlı coğrafyasında, Türkçe kaleme alınan ilmihal geleneğinin ortaya konulması, Osmanlıca'nın ilim dili olduğunun örnekliği açısından önem arz etmektedir.

Kaynakça

Akkuş, Muzaffer. *Kitâb-ı Gonya*. İnceleme-Metin-İndeks-Tıpkı Basım, Ankara: Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, 1995.

Alkış, Alpaslan. "Literatür". *İslam Hukuk Başlangıcı*. Editör: Nuri Kahveci, İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 2018.

Arpaguş Kelpetin, Hatice. "Bir Telif Türü Olarak İlmihal". *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 22/1 (2002): 25-56.

----- . "İlmihal". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 22: 139-141. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.

Bursalı Mehmed Tahir Efendi. *Osmanlı Müellifleri*. Tercüme: A. Fikri Yavuz, İsmail Özen, İstanbul: Meral Yayınevi, ty.

Cici, Recep. *Osmanlı Dönemi İslam Hukuku Çalışmaları*. Bursa: Arasta Yayınları, 2001.

Erdem, Melek. *Kitâb-ı Güzîde (76 a – 134 a) İnceleme-Metin-Sözlük*. Yüksek Lisans Tezi, AÜ. Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı, 1992.

İmam Birgivi. *Birgivi Vasiyetnâmesi Kadızâde Şerhi*. Şerh: Ahmed Kadızâde, Sadeleştiren, Faruk Meyan, İstanbul: Bedir Yayınevi, 2015.

İşpirli, Mehmet. "Lutfi Paşa". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 27: 234-236. İstanbul: TDV Yayınları, 2003.

Katip Çelebi. *Keşfü'z-Zunûn An Esâmi'l-Kütübi ve'l-Fünûn*. Tercüme: Rüştü Balcı, I-IV, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2014.

Kayapınar, Hüseyin. "Münyetü'l-musallî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32: 32-33. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.

Kılıç, Hulûsi. "Ebü'l-Vefâ el-Kefevî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10: 298. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.

Kılıç, Mahmut Erol. "Fergânî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 12: 378-382. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.

Öngören, Reşat. "Kutbüddin İznikî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 26: 485-486. İstanbul: TDV Yayınları, 2002.

Özcan, Abdulkadir. "İdris-î Bitlisî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 21: 485-488. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.

Yaman, Ahmet; Çalış, Halit. *İslam Hukukuna Giriş*. İstanbul: İFAV Yayınları, 2015.

Yüksel, Emrullah. "Birgivî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 6: 191-194. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.

Yıldırım, Adem. "Osmanlı Türkçesiyle Yazılan İlmihal Eserleri ve Muhteviyâtı (II) Tanzimât'tan Cumhuriyete Türkçe İlmihaller". *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 46/9 (Ekim, 2016): 981-995.

Kütüphaneler:

Ankara, Milli Ktp. Yazma Eserler Koleksiyonu

Ankara Türk Dil Kurumu Kütüphanesi Türkçe Yazmaları

Amasya Beyazıt İl Halk Kütüphanesi

Avusturya Milli Kütüphanesi Türkçe Yazmaları

Beyazıt Devlet Kitaplığı

Bosna-Hersek Gazi Hüsrev Kütüphanesi Türkçe Yazmaları

Çorum Hasan Paşa İl Halk Kütüphanesi

Erzurum İl Halk Kütüphanesi

İstanbul Üniversitesi, Nadir eserler kütüphanesi

İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kitaplığı

İzmir Milli Kütüphanesi Türkçe Yazmaları

Kahire, Mısır Milli Kütüphanesi Türkçe Yazmaları

Kahire, Hidiv Kütüphanesi Türkçe Yazmaları

Kastamonu İl Halk Kütüphanesi

Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi

Manisa İl Halk Kütüphanesi

Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu

Süleymaniye (Fatih) Kütüphanesi